

Biznes

De literaire onrust van Perets Markisj

Herman Note

De schrijver Perets Markisj was een liefhebber van het grote gebaar. Dat blijkt wel uit zijn vlamme artikel in het eerste nummer van *Chaljastre*, het Jiddisje avant-gardistische literaire tijdschrift dat hij in 1922 met I.J. Singer, Oeri Tsvi Greenberg en Melech Ravitsj in Warschau oprichtte. Het gaat over pennen die niet in inkt maar in bloed worden gedoopt, pennen die gemaakt zijn van scherpgeslepen ellebogen. En over de hogepriesters van de Joodse cultuur, waarmee Markisj de naar Berlijn geëmigreerde Russisch-Jiddisje schrijvers op de hak neemt.

Perets Markisj was nog jong toen hij deze regels schreef, 27, maar hij was al een invloedrijk auteur. Hij werd in 1895 geboren in Polonoj, Wolhynië. Tot zijn tiende jaar leerde hij in het cheder. Op zijn vijftiende schreef hij verzen in het Russisch; in 1917 debuteerde hij als Jiddisje dichter met 'Der kemfer'. Zijn eerste bundel, *Sjweln* (1918), gaf blijk van het ontstaan van een nieuwe stroming in de Jiddisje poëzie.

In 1921 verliet Markisj de Sovjet-Unie en vestigde zich na enige omzwervingen in Warschau, waar hij zich een vooraanstaande plaats verwierf, niet alleen als mederedacteur van *Chaljastre*, maar ook als dichter. Hij publiceerde er zijn bekendste gedichtencyclus *Di koepe* (De grafheuvel), een kaddisj voor de slachtoffers van de Oekraïense pogroms tussen 1917 en 1921, die aan 60.000 Joden het leven kostten. In 1926 keerde hij terug naar de Sovjet-Unie, waar hij verscheidene toneelstukken schreef, die door het Jiddisje Staatstheater Goset werden gespeeld. In 1939 werd hij geëerd met de Lenin-orde. Dit verhinderde niet dat hij later, als zovele andere Joodse kunstenaars, bij Stalin in ongenade viel. Hij werd in 1948 gearresteerd en in 1952 vermoord.

Onderstaand artikel gaat over de vlamme persoonlijkheid van Markisj, zijn verzet tegen de Jiddisje cultuurpauzen in Berlijn en de woelige tijd waarin hij en zijn collega's *Chaljastre* oprichtte. Het begint met een citaat uit zijn eerder genoemde bijdrage aan het eerste nummer van het blad, opgebouwd uit scheldtirades en banbliksems. Alle Jiddisje citaten worden gevolgd door een Nederlandse vertaling.

– און אז מע טונקט די פענעס ניט אין טינט, נאָר אין בלוט, און אז מע שרייבט ניט אויף פאַפיר, נאָר אויף הויט פֿון מענטשישע לייבער, און אז די פענעס זיינען ניט פֿון שטאַל, נאָר פֿון אָפּגעטעסעטע פֿאַרשניצטע עלנבויגנס, און אז דאָס ייִדישע פֿאַלק גייט אונטער, און די ייִדישע קולטור שטאַרבט אינמיטן טאַג אויף די הענט פֿון פֿאַרוויסעטע גאַסן און חרובֿ-געוואָרענע שטעט, און אז די לעצטע וואַנט פֿונעם בית-המקדש איז אין פֿייער –

– איז וואָס שע טוען די כּוהנים-גדולים?

– פֿאַרט מען קיין בערלין ביזנעסן אַ נייִ ייִדיש פֿאַלק, ביזנעסן אַ נייִע ייִדישע קולטור, פֿאַרראַשטייען און פֿאַרגאַרטעווען אַ נייִע טעריטאָריע פֿאַרן ייִדישן גייסט.

– און וואָס גראַדע קיין בערלין?
– פשוט דערפֿאַר, ווייל דאָס ביזנעס-מאַכערישע פֿאַלק-פֿורל אויף וועלכן מ'קאָן זיך זיכער אויפֿזעצן גייט דערווייל ניט קיין מיסיסיפי.

'En als de pennen niet in inkt worden gedoopt maar in bloed, en als men niet op papier schrijft maar op mensenhuid, en als die pennen niet van staal zijn gemaakt maar van scherpgeslepen agressieve ellebogen, en als het Joodse volk ten onder gaat en de Joodse cultuur bij klaarlichte hemel sterft langs verwoeste straten en in tot ruïne vervallen steden, en als de laatste muur van de Tempel in vuur en vlam staat...'

'Wat doen de hogepriesters dan?'

'Dan trekken ze naar Berlijn om er een bod te doen op een nieuw Joods volk en een nieuwe Joodse cultuur en om er een nieuw territorium af te palen en te cultiveren voor de Joodse geest.'

'En waarom juist naar Berlijn?'

'Gewoon, omdat het commercieel interessante volkwagentje waar je zeker een plaatsje in kunt vinden, voorlopig niet naar Mississippi rijdt.'

En zo gaat dat nog meer dan twee dicht be-

drukte pagina's verder. Twee en een halve pagina banbliksems, opgestapelde beelden, imaginaire dialogen, scheldtirades waarop je moeilijk uitgekeken raakt en waarbij je achter elk woord iets vermoedt dat je weer eens ontgaat en dat je veel later, soms echt toevallig, begrijpt. Dit bijvoorbeeld:

נאַר די פאַפירענע קרוינען און קרענץ,
וואָס איינער טוט אָן דעם צווייטן, ווי דער
באַרימטער האָן מיט דער "קוקושקאַ" –
אויס סאַלידאַריטעט פֿון געמיינזאַמען נע-
ונד און אַרבעט – איז נאַר אויף דערווייל
צייטווייליק.

En de papieren kronen en kransen die de een de ander opzet en omhangt, zoals de beroemde haan en de koekoek – vanwege hun verbondenheid in een gezamenlijk dolen en werken – ach, die zijn intussen ook maar voorlopig.

De fabel van de haan en de koekoek? Tja...

Tot collega Dominique Dossche, snuffelend in een bundel met in het Jiddisj vertaalde *mesjolem* van Ivan Krilov¹ op een berijming stuitte van de fabel. Een haan en een koekoek putten zich uit in het elkaar lof toezwaaien. De laatste versregels luiden:

Perets Markisj

וילט זיך פֿאַרענדיקן די מעשה מיט אַ
וואָרט.
"פֿאַר וואָס, פֿרעגט זיך, האָט די
קוקאווקע אַזוי געלויבט דעם האָן?"
קומט די תשובֿה תיכף אָן:
"דערפֿאַר וואָס דער האָן האָט דער
קוקאווקע קיין לויבגעזאַנגען נישט
פֿאַרשפּאַרט."

't Verhaaltje vraagt om een duidend woord:

'Waarom, kun je vragen, bij de koekoek al die lof voor de haan?'

En meteen volgt het antwoord:

'De koekoek kreeg toch ook niets dan lof van de haan.'

Een stuk tegen de Jiddisje schrijvers of cultuur-*toeërs* in de Berlijnse emigratie, zoveel is meteen duidelijk. Het stuk heeft een titel – 'Biznes' – en een ondertitel – 'Moskwe-Berlin' – en daarmee is de toon gezet. Het werd zonder vermelding van de auteur opgenomen in het eerste nummer van *Chaljastre*.

Woe iz der tsentr?

Het waren overwegend (niet uitsluitend!) de pogroms tijdens de Russische burgeroorlog² die een aantal van die auteurs deden opteren voor de emigratie, vooral naar Duitsland, en dan weer vooral naar Berlijn. Die emigratie was uiteraard geen specifiek Joods fenomeen, maar voor de geschiedenis van de Jiddisje literatuur is ze des te boeiender omdat ze samenvalt met de periode waarin ook in Duitsland een omgekeerde interesse groeit voor het 'zuivere' Oost-Europese Jodendom.³

De geschiedenis van de Joodse migratie in Berlijn is blijkbaar zeer complex. In eerste instantie leek Berlijn door velen beschouwd te worden als een transitplaats. Maar vaak geraakten ze niet verder of, indien wel, dan werd de emigratie (naar Parijs, Palestina, New York, Buenos Aires) gecompenseerd door nieuwe immigratie.

Een van de opvallendste fenomenen van die migratie was de werkelijke explosie van de voordien in Berlijn zo goed als onbestaande Jiddisje publicaties. Glenn Levine⁴ telde slechts 28 publicaties (van negen uitgeverijen) tussen 1919 en het einde van 1921, maar:

Yiddish publishing activity in Berlin intensified greatly in 1922. Between 1922 and 1924, Berlin ranked second only to Warsaw in the total number of Yiddish titles published. At least 25 publishers brought out 230 books between 1919 and 1936 (214 between 1919 and 1925), and between 1919 and 1931 twenty-six periodicals appeared. Almost 200 of the books and fourteen of the periodicals came out between 1922 and 1924.

Levine onderstreept een specifieke oorzaak van die explosie:

[...] the catastrophic German inflation in 1922-23. The presence of many Yiddish publishers in Berlin was to a large extent motivated by the desire to make profit. Any publishing firm which paid in foreign currency, as most of these publishers did, could take advantage of the rapidly weakening German Mark, produce more books of higher quality than was possible in Eastern Europe and sell the majority of them abroad. In fact, when the German currency stabilised in 1924, Yiddish publishing vanished almost completely from Berlin. (Titles published after 1925, including periodicals, dealt for the most part with issues of emigration, health and the advocacy of various political ideologies.)

Woe iz der tsentr? schreef Melech Ravitsj in het eerste nummer van *Bicherwelt*. Waar bevindt zich het centrum van de Jiddisje cultuur? In New York? In Warschau? Of is het inderdaad – heel even toch – in Berlijn? New York lag allicht te ver verwijderd van het oude continent, en dus zal de helaas pijnlijke rivaliteit zich overwegend situeren op de as Warschau-Berlijn. Maar Perets Markisj verbindt die twee polen van Jiddisje cultuur met een derde: de Sovjet-Unie. Vanuit Warschau, waar hij dan verblijft, verschuift hij het spanningsveld van Warschau-Berlijn naar *Moskwe-Berlin*.

Vuur en water

Het eerste nummer van *Chaljastre* ver-

scheen in 1922 in Warschau. (Het blad kende in 1924 nog een tweede nummer, uitgegeven in Parijs, en dat was het.)⁵ De geboorte van het blad werd door Melech Ravitsj opgetekend.⁶ Maar hij geeft er twee versies van, slechts enkele pagina's van elkaar verwijderd, als deed het er niet echt toe, waardoor die geboorte een bijna mythische dimensie krijgt. Zo gaat dat:

און עס איז צו שטאַנד געקומען אַ זיצונג פֿון נאַענטע פֿרײַנד. פֿײַער האָט געהאַט אַ זיצונג מיט וואַסער – מאַרקיש מיט זינגער – און צווישן זיי אַ דריטער, וואַס איז נישט געוועזן אַזוי קאַלט ווי זינגער און נישט אַזוי הייס ווי מאַרקיש, טאַקע דער שרײַבער פֿון די שורות.

די זיצונג פֿון די דריי איז פֿאַרגעקומען אין דער טעכטער-שטוב פֿון דער ווינונג פֿון דער משפּחה שטאַבזיוו, אין דעם גרויסן, זעקסשטאַקיגן עקהויז פֿון נאַוואָליפּקע 6. די צוויי שוועסטער [...] האָבן שטילערהייט דערלאַנגט משקה דעם פֿײַער און דעם וואַסער, און ביידע, מאַרקיש און זינגער, האָבן געקענט די מלאכה פֿון טרינקען. טיי איז דערלאַנגט געוואָרן דעם דריטן שותף פֿון דער נײַער ליטעראַרישער גרופּע "כאַליאַסטערע".

מאַרקיש האָט גערעדט און געדונערט און די צוויי שוועסטער האָבן כּסדר געהאַלטן די ווייזפֿינגער אויף די ליפּן – ש-ש-ש, טאַטע-מאַמע וועלן דערהערן, אַז דאָ רודערט זיך עפעס, וועלן זיי אַרײַנלויפֿן, ש-ש-ש... און מאַרקיש האָט באַפֿוילן: מיר גיבן אַרויס אַ שריפֿט – און זי וועט הייסן "כאַליאַסטערע".

En er kwam een bijeenkomst van goede vrienden. 'Vuur' zat te vergaderen met 'water' – Markisj met Singer – en tussen hen in een derde, minder koud dan Singer en minder verhit dan Markisj, te weten de schrijver van deze regels.

De vergadering vond plaats in de meisjeskamer van de familie Sjtabziv, in het grote, zes verdiepingen hoge hoekhuis in de Nowolipkastraat 6. Beide zusjes [...] serveerden er stilletjes schnaps aan vuur en water – die hadden allebei verstand van drinken. De derde partner in de nieuwe literaire beweging 'Chaljastre' – 'Bende' –

kreeg thee geserveerd.

Markisj sprak en bulderde, terwijl de twee meisjes voortdurend hun wijsvinger tegen hun lippen hielden: 'Ssjt, straks horen mama en papa het lawaai, zo meteen komen ze binnen, ssjt!'

En Markisj decreeteerde: 'We geven een tijdschrift uit en het zal *Chaljastre* heten.'

Het tweede verhaal:

און איצט בין איך אין מחשבות און זכרונות אין דעם יאָר 1922 – און די שטאַט איז וואַרשע. און דאָס הויז טלאַמאַצקע 13... דריי זענען מיר. פרץ מאַרקיש פֿון מאַסקווע, אורי צבי גרינבערג פֿון לעמבערג און מלך ראָוויטש פֿון ווין...

און עס ליגט פֿאַר אונדז אַ צייטשריפֿט פֿון לאַדזש. און אין שריפֿט אַ ליד פֿון משה בראַדערזאָן, דעם באַרימטן פּאָעט, דעם מייסטער פֿון לידער-פֿאַרמען. און מיר לייענען בראַדערזאָנס ליד. און עס לייענט אויף אַ קול טאַקע מאַרקיש.

"מיר יונגען, מיר – אַ פֿריילעכע, צעזונגענע כאַליאַסטרע..."

און מאַרקיש שרייט אויס: יונגען! מיר וועלן אַרויסגעבן אַ צייטשריפֿט – אַ היינטיקע, ניין – אַ מאַרגנדיקע, ניין – אַן איבערמאָרגנדיקע. און מיר וועלן זי רופֿן "כאַליאַסטרע"! מיר וועלן בכלל אונדזער גרופּע פֿון דריי – און די וואָס וועלן נאָך צוקומען – רופֿן "כאַליאַסטרע".

און אַז מאַרקיש זאָגט – באַפֿעלט ער. און אַז מאַרקיש באַפֿעלט, מוז מען האַרכן.

En zo beland ik met mijn gedachten en herinneringen in het jaar 1922 – de stad is Warschau; het huis Tłomackie 13... We zijn met z'n drieën: Perets Markisj uit Moskou, Uri Tsvi Greenberg uit Lemberg en Melech Ravitsj uit Wenen...

Voor ons ligt een tijdschrift uit Łódź. In het tijdschrift een gedicht van Mojsje Broderzon, de beroemde dichter, de grootmeester van het metrum. We lezen Broderzons gedicht, Markisj leest zelfs luidop:

'Wij jeugdigen, wij – een losbandig zingende bende...'

En Markisj roept uit: 'Jongens! We gaan een tijdschrift uitgeven – een tijdschrift van nu, nee, van morgen, nee, van overmorgen! En we noemen het *Chaljastre* – Bende! Ons groepje van drie – en van allen die er nog bij komen – noemen we ook *Chaljastre*.

En als Markisj iets zegt, is dat een bevel. En als Markisj beveelt, dan luister je.

Chaljastre werd dus een avant-gardeblad onder leiding van Perets Markisj, Melech Ravitsj, Oeri Tsvi Greenberg en I.J. Singer. (In het colofon van het eerste nummer staat: *Laitoeng: Perets Markisj, I.J. Singer.*) Verder werkten mee: de beeldend kunstenaars Brauner, Chagall, Tsjaikov en Weintraub; de schrijvers Opatoshu, Leyvick en Leyeles uit de Verenigde Staten, Hofstein, Reznik, Kipnis, Chasjtsjevatski uit de Sovjet-Unie, Warsjavski, Broderzon, Stern en Flakser uit Polen.

Het tijdschrift diende zich aan als een echt avant-gardeblad. De door Weintraub vervaardigde titelpagina van het eerste nummer is indrukwekkend mooi.⁷ Je slaat hem

מיר יונגען, מיר – אַ פֿריילעכע צעזונגענע כאַליאַסטרע
מיר גייען אין אַן אומבאוואַסטן וועג,
אין טיפע מרה-שחורהדיקע טעג
אין נעכט פֿון שרעק
Per aspera ad astra!

משה בראַדערזאָן

om en wordt geconfronteerd met Brauners prent bij de eerste strofe van Broderzons titelgedicht 'Tsoe di sjtern!':

Wij jeugdigen, wij – een losbandig
zingende bende,
trekken over wegen, onbekende,
door dagen vol weemoed,
door nachten van ellende
per aspera ad astra!⁸

En dan volgt het manifest van de groep, een dichtbedrukte pagina, ondertekend: Perets Markisj. In de beste stijl van de historische avant-gardes – zo goed als onleesbaar dus. Kreten, slogans, soms een direct begrijpelijke zin. Je leest het, niet om de tekst te begrijpen maar om hem te ervaren.⁹

און וואָס שטאַמלען מיר פֿון דאָרטן
[=אונדזערע אינעווייניקסטע הימלען]
אויס?
שוידערלעכע וויי-געשרייען פֿון
אַפּגעריסענע בערגישע לאַווינעס, וואָס
טראָגן זיך אין אַפּגרונט.
צעבלוטיקטע ליב פֿון שטעגן אויף
לייוונטן פֿון שנייען.

De titelpagina van het eerste nummer,
vervaardigd door Weintraub

אַפּגעריסענע אַקאָרדן פֿון וואַנזין.
ווי שגעונדיק און וואַנזיניק איז דער
שוידערלעכער גאַנג דער מענטשישער
אַליין.

דאָס איז די הפֿלגהשע שפּראַך אין
דעם אויסגעריסענעם מגדל פֿון אונדזער
מוח.

דאָס איז אונדזער געזאַנג,
– זינגען מיר!

En wat stamelen we vanuit onze meest innerlijke hemel?

Beangstigend geweeklaag van losgescheurde berglawines die zich de afgrond in storten.

Bebloede lijven van wegen op sneeuwwit lijnwaad.

Scheurende akkoorden van waanzin.

Hoe maniakaal en waanzinnig is de gruwelijke gang van de mensheid.

Dat is dan de exuberante taal zoals ze klinkt in de losgeslagen toren van onze geest.

Dat is ons gezang

– zingen we!

Begrijpe wie kan.

Verscheidene medewerkers aan dat eerste nummer van 72 pagina's zouden in dezelfde periode nog andere, even vluchtige literaire tijdschriften lanceren: Greenberg bijvoorbeeld *Albatros*, Ravitsj *Di wog*, en Broderzon *Joeng Jidisj*. Eigenlijk is het opvallend hoe dergelijke tijdschriften, veel meer dan de poëzie en het proza van de Sovjetauteurs, lijken aan te leunen tegen de grote stromingen van de historische avant-garde.

Moskwe-Berlin

In het eerste nummer van het blad staat dus het niet gesigeneerde pamflet 'Biznes. Moskwe-Berlin'. Rachel Ertel¹⁰ vermeldt Markisj als auteur. Delphine Bechtel lijkt wat te aarzelen. In *Der Nister's Work 1907-1929* vermeldt ze in de tekst Markisj, maar in de voetnoot Melech Ravitsj;¹¹ elders vermeldt ze alleen Ravitsj.¹² Terugblikkend op die periode schrijft Ravitsj zelf:¹³

אין [...] דער כאַליאַסטערע האָט מאַרקיש
געפֿייערט קעגן דער גרופּע ייִדישע
שרייַבערס, וואָס זענען דעמאָלט געזעסן
אויף מערבֿ, אין בערלין [...] אין אַט די

נאַטיצן האָט אים זינגער שטאַרק
צוגעהאַלפֿן, ווייל אויך ער האָט געהאַט אַ
ביז האַרץ אויף אַט דער גרופּע, מיט
בערגעלסאַנען בראש.

In *Chaljastre* ging Markisj tekeer tegen de groep schrijvers die toen in het Westen zat, in Berlijn [...] Bij het maken van die aantekeningen [het gaat hier over 'Moskwe-Berlin', H.N.] heeft Singer hem sterk gesteund, want ook hij zat vol rancune tegen die groep, vooral tegen Bergelson.

Markisj dus (met I.J. Singer als zijn souffleur). Markisj gaat tekeer tegen de Berlijners die hij van meet af aan de *hoge priesters* noemt. In die openingsalinea, die overigens nog eens woordelijk wordt herhaald in het pamflet, staan geen namen vermeld, maar bij die hoge priesters denk je al gauw aan Der Nister, die zichzelf, alleszins in zijn iets latere verhaal *Naigaist*, een hogepriester heeft genoemd met een heilige opdracht.¹⁴

Verderop in het pamflet komen drie namen voor. De eerste is Rochl Faignberg. Zo klinkt het:

און בערלין ווערט ירושלים!
בוט מען אַ בית-שלישי – די קולטור-
ליגע.
און רחל פֿינגבערג פּראָוועט די עבֿודה.

En Berlijn wordt Jeruzalem!
Daar bouwt men een Derde Tempel
– de Cultuurbond.
En Rochl Faignberg gaat er voor in
de eredienst.

Later wordt het nog eens herhaald, bijtend scherp dan over de wijze waarop ze in *Der moment* schreef: 'Wi azoi men farbrot in Roesland kinder oenter der joich.' Over Faignberg, die inderdaad in het begin van de jaren twintig onder meer in *Der moment* en in *Forwerts* getuigde over de pogroms, weet ik te weinig om erop in te gaan. Over haar verhouding tot de *Koeltoer-lige*, de Cultuurbond, weet ik helemaal niets.

En die staat centraal, want Markisj richt zijn pijlen vooral op de vertegenwoordigers van die Koeltoer-lige, Der Nister en Bergelson.

– מיטונקט די פענעס אין בלוט,
מישרייבט אויף הויט פֿון מענטשישע
ליבער, מ'גייט אונטער, ס'איז זיך ניטאָ
ווי צו דרוקן!...

– אַ סך ראָמאַנען איז געבליבן ביי אײַך
ה' בערגלסאַן, אין רוסלאַנד, ניט
געדרוקטע צוליב דרוקשוועריקייטן?
– און וויפֿל ניטגעדרוקטע מעשיות
האָט איר אַרויסגעפֿירט פֿון רוסלאַנד, ה'
נסתר!
– און איר, איבעריקע, קלענערע
נאַכלויפֿערס!

– און וויפֿל "אייגנס", "אויפֿגאַנגען",
"שטראַמען", "ווידערוויקסן" און
"ליריק" האָט שוין געגעבן בערלין? ...
– בערלין איז דאָך דער איינציקער
צענטר פֿון ייִדישער קולטור, דאָס
איינציקע אַרט פֿאַר ייִדישן גײַסט.

– ירושלים!
– אַך! מ'האָט שוין אויפֿגעשטעלט אַ
קולטור-ליגע.
– דעם בית-שלישי.
– אַ קולטור-ליגע אין איינציקן צענטר
פֿון ייִדישן גײַסט אין בערלין.

'Je doopt je pen in bloed, je schrijft op mensenhuid, je gaat ten onder en je kunt nergens iets drukken!'

'Er is een hele stapel romans bij u in Rusland blijven liggen, is het niet, meeneer Bergelson? Niet gedrukt vanwege drukkerijproblemen?'

'En hoeveel niet-gedrukte verhalen heeft u meegenomen uit Rusland, meeneer Nister?'

'En jullie dan, de rest, kleinere navolgers?'

'Hoeveel *Ejgns*, *Oifgangen*, *Sjtromen*, *Widerwoeksn* en *Lirik* [namen van Russische tijdschriften, H.N.] heeft Berlijn al voorgebracht?'

'Berlijn is toch het unieke centrum van de Jiddisje cultuur, de ultieme plaats voor de Joodse geest?'

'Jeruzalem!'

'Kijk eens aan! Ze hebben er al een Cultuurbond opgericht!'

'De Derde Tempel.'

'Een Cultuurbond in het unieke centrum van de Joodse geest in Berlijn!'

Twee werelden

Van de afstand die de onze is, hebben we allicht de neiging om wat te idealiseren en alles te laten passen in een mooi geheel – u weet wel: de nacht van de vermoorde dichters. De eenheid in de (gruwelijke) dood helpt ons dan om alle contradicties en spanningen toe te dekken.

Maar hier blijven we met vragen achter.

Vanwaar die agressiviteit?

Valt alles te herleiden tot de onstuimige positiebepaling van de jonge dichter (Markisj is dan 27 jaar) in een literair conflict? Neem nu die Koeltoer-lige. Bergelson en Der Nister hadden toch werk van Markisj opgenomen in *Ejgns*, een almanak van de Koeltoer-lige? Je verwacht dan toch enige verwantschap of minstens enige verdraagzaamheid.

De posities lagen blijkbaar wel heel ver uit elkaar.

Misschien is wat ik schrijf voor de zoveelste keer een vraag om hulp om de lamentabele staat van de Jiddisje literaire kritiek en geschiedenis (voor zover ik ermee vertrouwd ben) te overstijgen. Telkens weer lijkt het alsof we het nauwkeurige beeld

moeten destilleren uit allerlei her en der beschikbare details. Over Der Nisters ‘Oenter a ploit’ bijvoorbeeld lees je zo vaak hoe belangrijk het verhaal is voor het inzicht in zijn literaire positie, maar alleen kom je er niet uit. Ik toch niet. De lezing die Chone Shmeruk ervan gaf is daarom zo belangrijk.¹⁵ Hier wordt niet nog eens herhaald dat het belangrijk is, maar wordt aangegeven waar dat belang misschien schuilt, hoe de literaire positie van Der Nister ‘verbeeld’ wordt.

Zo waagt Shmeruk zich aan een uiterst voorzichtige hypothese in verband met de betekenis van het soort ‘huidkleurige circusmaillot’ dat de verteller (althans in zijn droombeelden) draagt. De maillot als metoniem van naaktheid. Shmeruk leest dan het *afwijzen* van de naaktheid, het verhullen ervan, als een metafoor van Bergelsons ingetogen impressionistische en Der Nisters even ingetogen symbolistische stijl, die hij confronteert met Markisj’ op dat moment uitgesproken expressionistische opvatting over kunst (Shmeruk citeert uit *Poest oen pas*):

<p style="text-align: center;">פֿערד מיט שפרינגען שטריק מיט הויזן, לייב מיט נאָקעט פינען פֿערדלעך אָפּ אין גייען גולם שטום זײַן ברוינע באַק היט, פֿײַפֿט זיך פֿרײלעך אָפּ דער לץ.</p>	<p style="text-align: center;">אַט אַזוי זיך אַלע נײַגעם: נאָכט מיט מיידן, לץ מיט גולם, קאָפּ מיט וואַנט און באַק מיט פעטש סאָפעט אָפּ די שוואַרצע זונה גאַפֿט מיט שטומעניש דער עולם</p>
<p>En zo komt alles samen: nacht met meiden, clown met sufferd, hoofd met muur en kin met klap de zwarte hoer komt op adem het publiek staat met open mond te kijken</p>	<p>paard met springen touw met broek, lijf met naaktheid paardjes schuimbekken bij 't lopen stom beschermt de sufferd zijn bruine bakkes, terwijl de clown zijn vrolijk liedje uit fluit.</p>

Het gaat hier dus wel echt om twee werelden!

Vier jaar na ‘Biznes’, in 1926, publiceerde Bergelson in het eerste nummer van *In sjpan* zijn ‘Drai tsentren’, met daarin het pleidooi voor Moskou als centrum van de Jiddisje cultuur. In datzelfde nummer publiceerde hij ook een eerste hoofdstuk van zijn roman *Mides-hadin*.

Iets later, in mei 1926, verscheen Markisj’ reactie in *Literarisje bleter*. Verder bordurend op wat hij in *Chaljastre* had geschreven, ging hij tekeer tegen het goedkope van Bergelsons politieke bekering en en-

gagement (אַ ביסעלע צוגעאיילט און אַפֿילו) (קאָמיש) terwijl die met *Mides-hadin* toch maar hetzelfde soort literatuur bleef produceren als voorheen:¹⁶

די זעלבע קלעפיקע פֿאַרנעפּלטקייט, אין
וועלכער ס׳דרייען זיך אַרום אָן אַ שיעור
מענטשן און אַלע מיט די רוקנס צו דער
וועלט.

Dezelfde plakkerige mistigheid waarin onophoudelijk mensen ronddolen, allemaal met de rug naar de wereld gekeerd.

Het mag inderdaad duidelijk zijn (en misschien is het van alle tijden): de rivaliteiten en de ideologisch-literaire conflicten tussen de Sovjet-Jiddisje schrijvers waren immens.

Wervelwind

Misschien schuilt in die agressie nog iets anders en meer uit het leven gegrepen. Markisj was blijkbaar een heel onrustig iemand. Hij verliet de Sovjet-Unie in 1921 voor Polen, maar in de jaren daarna vinden we hem terug in Berlijn (!), Parijs, Londen, Wenen, Napels, en Palestina. Tijdens zijn verhoor in 1949 zal hij toegeven dat hij in die tijd gewoon geen thuishaven kon vinden.

Zijn stormachtige verblijf in Warschau wordt door Segalovitsj gedetailleerd besproken in *Tlomatske 13*.¹⁷ (Op nummer 13 van de *ulica Tlomackie* in Warschau, de straat waar ook de grote synagoge stond en waar zich nu nog het Joods Historisch Instituut bevindt, was de zetel gevestigd van de Joodse schrijvers- en journalistenbond.) Als een wervelwind raasde Markisj door de stad en door het land, van lezing naar lezing, van voordrachtavond naar voordrachtavond:

איך דערמאן מאַרקישן.
אימפעט האָט ער געהאַט מער, ווי מיר
אַלע, שיין איז ער געווען, רעדן – געקאַנט.
איז דער עולם צעטומלט געוואָרן פֿון אַזאַ
יונגען דיכטער און די מיידלעך האָבן
געחלומט פֿון אַזאַ שיינעם בחור. מען
האַט אים אויסגעהערט מיט אַ
פֿאַרכאַפטן אָטעם. זײַן קומען אין אַ
שטעטל איז געווען אַ יום-טובֿ און אַן
איבערראַשונג, אַבער נאָך זײַן אַוועקפֿאַרן
פֿלעגט זיך אָנהויבן אַ דיספּוט צווישן די,
וואָס האָבן מאַרקישן אויסגעהערט.
איינער דעם צווייטן האָט געפֿרעגט:
– דו האָסט עפעס פֿאַרשטאַנען?
– גאַרנישט...
– אַבער ער האָט דאָך אַזוי שיין
גערעדט, דער טייוול האָט מיך גענומען,
ווען איך האָב אים געהערט.
– יאָ, אַבער פֿון זאָגן ביז טראָגן איז
ווייט.

דאָס האָט אַבער נישט געשאַדט, מען
זאָל מאַרקיש נישט פֿאַרבעטן אַ צווייטן
און אַ דריטן מאָל. נאָך אַ מאַרקיש-
קאַנצערט און נאָך אַ קאַנצערט. ער האָט
געשפּילט די מוזיק פֿון אַן אמתער, צי פֿון
אַ נישט ריכטיקער רעוואָלוציע, נאָר

געשפּילט האָט ער פֿיין. אומזיסט האָט
מען נישט קיין דערפֿאַלג און אַזאַ
דערפֿאַלג אוודאי נישט...

Ik herinner me Markisj. Hij had meer schwing dan wij allemaal. Het was een mooie jongen. En hij kon spreken. Het publiek was onder de indruk van zo'n jonge dichter en de meisjes droomden weg bij zo'n mooie kerel.¹⁸ Met ingehouden adem luisterde men toe. Als hij een sjtelt bezocht, was het een feestdag vol verrassing, maar zodra hij weer weg was, ontspoon zich een discussie tussen degenen die hem hadden beluisterd:

‘Heb jij er iets van begrepen?’

‘Geen letter...’

‘Maar hij zei het zo mooi, ik was er helemaal weg van, toen ik hem hoorde.’

‘Ja, maar tussen woord en daad...’

Dat nam niet weg dat Markisj nog een tweede en een derde keer werd uitgenodigd. Nog een Markisj-concert en nog een. Speelde hij de melodie van een echte of van een valse revolutie? Hij speelde prachtig en daar ging het om. Helemaal gratis heb je nooit succes, en zeker niet zo'n succes.

Hetzelfde beeld vinden we terug in de memoires van Melech Ravitsj en explicieter nog in zijn *Di gesjalt foen Perets Markisj*.¹⁹ Over een debat dat Markisj houdt in Warschau, bijvoorbeeld – Hillel Zeitlin zit in de zaal. Markisj doet zijn vest uit, stroopt zijn hemdsmouwen op, gewoon omdat het er te warm is, maar Ravitsj vreest dat hij straks op de vuist zal gaan...

Ravitsj' invoelende analyse van Markisj' exuberante persoonlijkheid besteedt ook aandacht aan de verhouding tot Bergelson. Markisj bleef zijn hele leven wat bang van Bergelson, schreef hij al in de memoires. In de essays gaat hij verder: Markisj had een Bergelson-complex. (Waarbij hij niet verzuimt eraan toe te voegen dat Bergelson misschien ook wel onder een soort Markisj-complex leed.) Het waren twee absolute antipoden, lichamelijk en geestelijk. Spinoza mag dan wel vinden dat een boom niet jaloers is op de moed van een leeuw en een

leeuw niet op de hoogte van een boom, maar schrijvers, aldus Ravitsj, hebben geen weet van die theorie. Bergelson had zo zijn gedachten over Markisj.

מאַרקיש איז ווי אַ וואַנטזייגער אין אַ פֿינצטערער נאַכט, אַ וואַנטזייגער, וואָס זײַן קלינגווערק איז קאַלע. ליגסטו אַ מאַל אַזוי און שלאָפֿסט נישט און ווילסט וויסן, ווי שפּעט עס איז. עס גייט דיר אין לעבן, צי איז עס ערשט חצות, אָדער שוין אַ זייגער פֿינף אין דער פֿרי, אָדער – און אַט האָסטו זיך דערוואַרט: דער זייגער קלינגט און קלינגט אַריבער די צוועלף און קלינגט און קלינגט און דו הערסט אויף צו ציילן און דער זייגער הערט אויף צו קלינגען. ערגעץ וווּ ביז אַ געוויסן קלונג איז ער דאָך גערעכט געווען און ער האָט אויסגעקלונגען די פּינקטלעכע שעה, אָבער אַזוי ווי ער האָט געקלונגען נאָך און נאָך, האָט ער שוין אַלץ קאַלע געמאַכט... מאַרקיש האָט וועגן דער דאָזיקער בערגעלסאָן-מעשה געוויסט און געליטן פֿון איר.

אָבער ער האָט זיך סײַ ווי סײַ נישט געקענט העלפֿן. איז עס געקומען צום קלינגען – האָט ער געקלונגען ווייט אַריבער די צוועלף, שײַער נישט אָן אַן אַפּשטעל.

Markisj kun je vergelijken met een pendule in een duistere nacht. Een pendule waarvan het klankmechanisme stuk is. En dan lig je eens wakker, en je wilt weten hoe laat het is. Het lijkt je

van levensbelang te weten of het mid-

dernacht is of al vijf uur 's ochtends, of... en daarop lag je dus te wachten: de pendule slaat en slaat – voorbij de twaalf, en slaat en blijft maar slaan. Je stopt met tellen en de pendule stopt met slaan. Ergens, tot op een bepaalde slag gaf de pendule de juiste tijd aan. Maar toen hij maar niet ophield te slaan, maakte hij alles stuk...

Markisj was op de hoogte van Bergelsons vergelijking en hij leed eronder.

Maar hoe dan ook, hij kon het niet helpen. Als het erop aankwam te slaan – dan sloeg hij tot ver voorbij de twaalf, eindeloos ver bijna.

Markisj bleef nog lang tekeer gaan tegen Bergelson (en Singer bleef nog altijd de souffleur). Stilaan liet hij echter zijn agressie hem tegen vallen en begon hij de lof te verkondigen van 'de onnavolgbare delicatesse van Bergelsons uitzonderlijke talenten', iets wat hem dan de geërgerde reacties van Singer opleverde:²⁰

נו, גיי שוין, גיי! דו קענסט נישט רעדן קיין רכילות אויף בערגעלסאָנען. דו ביסט אין אים פֿאַרליבט. לאַמיר רעדן וועגן אַנדערע זאַכן.

Hou maar op, jij! Jij kunt geen kwaad spreken over Bergelson. Je bent verliefd op hem. Laat ons maar over wat anders praten.

Noten

Jiddisje schrijvers in Warschau: v.l.n.r. Mendl Elkin, Perets Hirsjbein, Oeri Tsvi Greenberg, Perets Markisj, Melech Ravitsj en I.J. Singer

¹ Ivan Krilov (1769-1844) werd blijkbaar vaak in het Jiddisj vertaald – zo herkenbaar dat de lezers dachten dat hij een Jiddisje dichter was.

² P. Kenez, 'Pogroms and White Ideology in the Russian Civil War', in: J. Klier and Shl. Lamborza, *Pogroms, Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, Cambridge, 1992, p. 291-313. Zie ook E. Heifetz, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine 1919*, New York 1921. (Soms wekt Heifetz in zijn commentaar de indruk emotioneel te dicht bij de gebeurtenissen te staan, al zijn de gegevens in het boek uiterst betrouwbaar: de auteur was lid van het steuncomité van het Rode Kruis in de Oekraïne tijdens de burgeroorlog.)

³ Hierover: D. Bechtel, 'Les contacts culturels entre la littérature allemande et la sphère culturelle yiddish', in: Le Rider e.a., *Les littératures de langue allemande en Europe centrale*, Paris 1998, p. 163-174.

⁴ G. Levine, 'Yiddish Publishing in Berlin and the Crisis in Eastern European Jewish Culture 1919-1924', in: *Leo Baeck Yearbook XLII* (1997), p. 85-108; L. & R. Fuks, 'Yiddish Publishing Activities in the Weimar Republic, 1920-1933', in: *Leo Baeck Yearbook XXXIII* (1988), p. 417-434.

⁵ De twee nummers van *Chaljastre* werden in Franse vertaling (red. Rachel Ertel) in één deel uitgegeven: *Khaliastre / La Bande*, Parijs 1989.

⁶ מלך ראָוויטש, דאָס מעשֶׁה-בוך פֿון מיין לעבן, ב. [תל-אָבִיב 1975], 93, 108-109 (Melech Ravitsj, *Dos maise-boech foen main lebn 2* [Tel Aviv 1975], p. 93, 108-109).

⁷ Zie www.grinemedine.nl.

⁸ *Per aspera ad astra* – Langs moeilijke paden naar de sterren. Vertaling van het gedicht: Willy Brill, zie *Grine medine* 11, april 2003.

⁹ En zoals eerder tegen Perets, zou ook nu Hillel Zeitlin tekeer gaan. In *Der moment* fulmineert hij in vier artikelen (februari-maart 1922) tegen de modernisten en vooral tegen Markisj. Ravitsj neemt in april 1922 de verdediging op in een pamflet 'pro Perets Markisj'. Zie: מלך ראָוויטש, עסייען, ירושלים 1992, 75-78 (Melech Ravitsj, *Essejen*, Jeruzalem 1992, p. 75-78).

¹⁰ R. Ertel, *Khaliastre / La Bande*, p. 295.

¹¹ D. Bechtel, *Der Nister's Work 1907-1929 – A Study of a Yiddish Symbolist*. Bern 1990, p. 16.

¹² D. Bechtel, 'Les revues modernistes yiddish à Berlin et à Varsovie de 1922 à 1924. La quête d'une nouvelle Jérusalem?' in: *Etudes Germaniques*, avril-juin 1991, p. 161-177.

מלך ראָוויטש, דאָס מעשֶׁה-בוך פֿון מיין לעבן, ב., 97.ז (Melech Ravitsj, *Dos maise-boech foen main lebn 2*, p. 97).

¹⁴ דער נסתר, "נייגייסט", אין: דער נסתר, ל. קוויטקאָ און מ. ליוויץ, גייענדיק. מאַסקווע-בערלין 1923, ז. 5 א.ו. (Der Nister, 'Naigaist', in: Der Nister, L. Kvitko & M. Livsjits, *Gejendik*, Moskou-Berlijn 1923, p. 5 e.v.).

¹⁵ ח. שמערוק, "דער נסתרס 'אונטער אַ פּלויטי'", אין: די גאָלדענע קייט 43, 1962, ז. 47-68 (Ch. Shmeruk, 'Der Nisters "Oenter a ploit"', in: *Di goldene kejt* 43 (1962), p. 47-68).

¹⁶ פ. מאַרקיש, "שפּאַן-צדק", אין: ליטעראַרישע בלעטער, 14 מיי 1926, ז. 316-320. ('Sjpan-tsedek', in: *Literarisje bleter*, 14 mei 1926, p. 316-320).

¹⁷ ז. סעגאַלאָוויטש, טלאַמאַצקע 13. [בוענאָס-227 -208] (Z. Segalovitsj, *Tlomatske 13*. [Buenos Aires 1946], p. 208-227). Het boek van Segalovitsj werd heel kort na de oorlog geschreven en draagt daarvan de emotionele sporen. Toch lijken de gebundelde getuigenissen heel betrouwbaar.

¹⁸ Best grappig te zien welk getekend portret Segalovitsj (of zijn uitgever) van zijn 'mooie' dichter opneemt. Boeiender is de door Alter Kacyzne gemaakte foto van de Chaljastre-groep in 1924 (Zie pagina 18).

¹⁹ מלך ראָוויטש, עסייען, ז. 59-119 – דאָ ז. 66-68 (Melech Ravitsj, *Essejen*, p. 59-119, aldaar p. 66-68).

²⁰ Jiddisj leeft, ook in Polen. In januari 2006 verschijnt in Warschau, vertaald door een *chaljastre* jonge Jiddisjisten en geredigeerd door Karolina Szymaniak: *Warszawska awangarda jidysz* (Joodse avant-garde in Warschau), een tweetalige (Jiddisj-Pools) geïllustreerde bloemlezing van teksten van de leden van de Chaljastre-groep.

